

Iwona Burkacka
Uniwersytet Warszawski
Warszawa

UCIĘCIA W PROCESIE SUFIKSACJI

1. Ostatnio ucięcia cieszą się zainteresowaniem badaczy. Wystarczy wspomnieć prace D. Ochmann (2004), M. Sajewicza (1999), J. Szpyry-Kozłowskiej (2000), I. Kaproń (1998 oraz 2005). Zwraca się w nich uwagę na rolę derywacji ujemnej w złożeniach i w derywatach prostych. Dyskusje dotyczą też rangi ucięcia w hierarchii technik słotwórczych. Odmienne stanowiska w tej kwestii zajmują m.in. H. Jadacka i K. Waszakowa¹. Zmienia się więc też ocena rangi ucięć. W kanonicznych opracowaniach derywaty powstałe w wyniku zubożenia struktury wyjściowej przedstawiano jako margines słotwórstwa. Zwykle opisywano ucięcie jako technikę towarzyszącą innym technikom słotwórczym lub wykładnik derywacji ukierunkowanej na tworzenie nielicznych pejoratywnych struktur, charakterystycznych dla polszczyzny potocznej, np. *dyro*, *dwója*, *ogór*.

Warto w związku z tym zastanowić się nad rolą ucięć w tak tradycyjnej technice słotwórczej, jaką jest sufiksacja. Ucięciu może podlegać morfem przyłączony wcześniej w procesie sufiksacji lub niemorfologiczny ciąg fonemów o różnej długości, np. *ja*, *ator*. R. Grzegorzycowa i J. Puzynina w GWJP ucięcia nazywają *alternacją ilościową* i definiują ją jako różnego rodzaju pomijanie w derywatach elementów występujących w temacie fleksyjnym podstawy; są to bądź afiksy, np. sufiks *-sk-* w wyrazie *damka* ‘rower damski’, *finka* ‘nóż fiński’, bądź elementy synchronicznie nieafiksalne, np. *kaczor* ← *kacz-k-a* (element *-k-*), *jęzor* ← *język* (element *-yk*) (GWJP 1998: 364). Wspomniane autorki podają też, że występowanie formantu alternacyjnego ilościowego (ucięcia) może być nazywane *dezintegracją* (*dekompozycją*) tematu,

¹ Spór dotyczący miejsca ucięcia w hierarchii technik relacjonuje I. Kaproń-Charzyńska (2005: 9–18). Omawia też różne stanowiska badaczy dotyczące derywacji polegającej na odejmowaniu części podstawy. [Zob. także H. Jadacka, *O hierarchizacji w słotwórstwie i jej skutkach dla opisu systemu derywacyjnego (na marginesie książki Iwony Karpoń-Charzyńskiej „Derywacja ujemna we współczesnym języku polskim. Rzeczowniki i przymiotniki”*), „LingVaria” II/2007, nr 1(3), s. 9–20 – red.].

derywacją ujemną lub *wsteczną* (GWJP 1998: 364). Ucięcie niefleksyjnej części tematu słowotwórczego może pełnić rolę towarzyszącą lub być współformantem:

Dyskusyjne jest potraktowanie jako współformantu **ucięcia tematu**, towarzyszącego derywacji afiksальной; np. w wyrazach *prywatka*, *damka* wprowadzeniu sufiksu *-ka* towarzyszy dezintegracja (ucięcie) tematu o element *-n-*, *-sk-*. Tego typu ucięcia morfologiczne można traktować jako współformanty i mówić o formantach sufiksally-dezintegracyjnych (GWJP 1998: 366).

Ze względu na usytuowanie odejmowanego elementu można wyróżnić oboczności wewnątrztematowe (*baon* ← *ba-tali-on*), wygłosowe, zwane także ucięciami: *spec* ← *specjalista*, *dwója* ← *dwójka*, *dyr* ← *dyrektor*, *ogór* ← *ogórek* (GWJP 1998: 368) oraz nagłosowe, np. *sor* ← *profesor* czy *Milka* od *Ludmila/Ludmilka*². R. Grzegorzyczkova i J. Puzynina podsumowują ten wątek następująco:

Oboczności te bywają nazywane formantami ujemnymi. Ucięcia są najczęściej cechą towarzyszącą derywacji afiksальной, np. *damka* ← *rower damski*, lub paradygmatycznej, np. *tatar* ← *tatarski befszytk*; *szafir* (o kolorze) ← *szafirowy*. Ten zabieg słowotwórczy jest szczególnie charakterystyczny dla tworzenia złożów dezintegralnych (stojących na pograniczu skrótów), tzw. wyrazowców [...] oraz hipocoristików (spieszceń) typu *Stas* ← *Stanisław*, a także derywatów od nazw własnych, np. przymiotników odmiejscowych typu *lubelski* ← *Lublin* (por. Strutyński 1979; GWJP 1998: 368–369).

W ogólnym zestawieniu formantów wśród formantów złożonych jako ostatnia pozycja są wymienione formanty sufiksally-dezintegracyjne (z ucięciem). W tych cytatach widać, jak różny status przyznaje się ucięciu: raz mówi się o tym, że towarzyszy on sufiksacji czy derywacji paradygmatycznej, kiedy indziej wskazuje na to, że jest współformantem. Zwykle w hierarchii technik derywacyjnych alternacje (i ucięcia) zajmują ostatnie miejsca – za sufiksacją, prefiksacją, interfiksacją (a więc afiksacją), a według K. Waszakowej – również za derywacją paradygmatyczną. W dydaktyce uniwersyteckiej przyjęło się traktowanie ucięć jako elementów towarzyszących sufiksacji³. Jeżeli ucięcie sprzężone jest z alternacją jakościową – mówi się albo o derywatach alternacyjnych (tu rozumie się alternacje szeroko – jak w GWJP 1998), albo alternacyjno-ujemnych lub derywatach dezintegralnych z towarzyszącą alternacją. Gdy natomiast występuje afiksacja, ucięcie ma rangę niższą, choć przecież jest też materialne.

Jednak jeśli ograniczymy się do połączeń ucięć i sufiksacji, to możemy wskazać na jeszcze jeden istotny punkt, a w zasadzie podpunkt dyskusji. Jeżeli zubożeniu podstawy o sufiks towarzyszy przyłączenie innego sufiksu, to niekiedy mówi się o derywacji sufiksальной wymiennej lub derywacji dezintegralnej wymiennej (Grabias 1981a: 99, 102–104, 109–114; 1981b: 130–138) przeciwstawionej derywacji dezintegralnej niewymiennej, która nie respektuje podziału morfologicznego podstawy.

To ucięcie niemorfologicznego ciągu fonemów bywa nazywane *mutylacją*⁴ (np. Szejewicz 1999: 502). Termin ten ma dwa znaczenia. W węższym oznacza uszczuplenie

² W spieszcezeniach imion to zjawisko jest bardzo częste (zob. Michalewski 1984; Kreja 1996).

³ Tu warto dodać, że dodanie afiksu i zubożenie tematu mają wykładniki materialne, widoczne. W derywatach prostych doceniono rolę ucięć, gdy nie towarzyszy im przyłączenie sufiksu – toczy się spór o ich miejsce w hierarchii technik derywacyjnych.

⁴ Zdaniem J. Szpyry-Kozłowskiej (2000: 59, 65) ucięcia sprowadza się jedynie do mutylacji.

podstawy niezgodne z granicami morfologicznymi (derywacją wsteczną jest zaś uszczuplenie podstawy o morfem słowotwórczy). W szerszym znaczeniu mutylacja może polegać na ucięciu ciągu tożsamego z jakimś afiksem (sufiksoidem, submorfemem), jednak nie w sensie analizy synchronicznej (Ochmann 2004: 19). Ciągi, które synchronicznie nie tworzą morfemów, mogą być sufiksami w sensie diachronicznym. Warto tu przywołać przykłady opisywane przez B. Kreję. Analizując ucięcia elementu *-ka*, wskazał na jego różny status. I tak *-k(a)* może być elementem tematu wyrazu zapożyczonego, np. *firana* ← *firanka*, pełnić pierwotnie funkcję melioratywną (*woda* → *wódka* → *wóda*), feminatywną (*plotkarz* → *plotkarka* → *plotkara*), uniwerbizacyjną (*zupa grochowa* → *grochówka* → *grochówa*), albo być elementem sufiksu złożonego, np. *zetempowiec* → *zetempówka* → *zetempówa*, *drapać* → *drapaczka* → *drapak* (Kreja 1989: 39).

W procesie dołączania sufiksu można więc wyodrębnić derywację sufiksálną, derywację sufiksálno-dezintegracyjną, a w jej obrębie derywację sufiksálną wymienną i taką, w której dezintegracja dotyczy ucięcia niemorfologicznego ciągu fonemów lub ucięcie niezgodne jest z granicami morfologicznymi – nazwijmy ją *derywacją sufiksálną mutylacyjną* (albo niewymienną w opozycji do wymiennej, wyróżnionej przez S. Grabiasa).

Analizując układy sufiksálne występujące w derywatach prostych⁵, zauważyłam, że ucięcie jest istotnym i częstym czynnikiem wpływającym na strukturę derywatów, i to nie tylko tych zwykle wymienianych, do których zalicza się spieszczania, derywaty od nazw geograficznych (nazwy mieszkańek, mieszkańców, przymiotniki) oraz struktury zuniwerbizowane (derywaty postadiektywne⁶). Czasami wspomina się jeszcze o ucięciach elementu *-izm* przed przyłączeniem sufiksu *-ista*. Na tym w zasadzie wyczerpuje się wiedza. W badanym materiale przyłączaniu sufiksów często towarzyszy zubożenie struktury podstawy słowotwórczej. Sądzę więc, że warto się temu zagadnieniu przyjrzeć bliżej.

Interesującą mnie problematykę porusza K. Michalewski (1984) oraz K. Kowalik (1997).

Zdaniem Michalewskiego uszczuplenia podstaw rzeczownikowych dokonywały się z kilku powodów. Po pierwsze, w wyniku uproszczenia grup spółgłoskowych w strefie kontaktowej (*źdźbło* : *ździebko*, *niedołęga* : *niedołęstwo*, *paskuda* : *paskudztwo*, *szubrawiec* : *szubrastwo*). Po drugie, uszczupleniu ulegały zbyt długie, a przez to niewygodne podstawy, jeśli pozostający fragment dalej dostatecznie kojarzył się z wyrazem podstawowym (*kamień* : *kamyk*, *jęczmień* : *jęczmianka*, *kaczka* : *kaczor*, *Paderewski* : *paderewiana*, *Mazowsze* : *mazowizm*, *warchlak* : *warchlarnia*, *Morfesz* : *morfina*). Warunkiem wystarczalności była przejrzystość formacji w typowych kontekstach. Pominięcie wygłosu możliwe było też wtedy, gdy wielomotywyjność formacji nie wiązała się z rażąca wieloznacznością. Po trzecie, ucięcia wynikają ze zmiany motywacji:

⁵ Przedmiotem moich zainteresowań jest kombinatoryka sufiksálna, badana w derywatach pochodnych od niemotywowanych rzeczowników (zaczepniętych z II tomu *Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, pod red. H. Jadackiej, Kraków 2001; dalej: SGS).

⁶ Tu zwykle wskazuje się na ucięcie elementu z podstawy przymiotnikowej, np. *-sk-* w wyrazie *finka* pochodzącym od wyrażenia *nóż fiński*. Pomija się odłączenie rzeczownika (wprowadza się pojęcie podstawy formalnej i semantycznej).

[...] jako uszczuplone przedstawiają się współcześnie podstawy w formacjach motywowanych w przeszłości przez wyrazy uboższe o odpowiedni element (por. *książka* : *księgarnia* – *księga*, *flaszka* : *flaszowiec* – *flasz*, *córka* : *curuś* – *córa*) (Michalewski 1984: 158).

Zabiegi w części podanych przykładów miały, zdaniem Michalewskiego, charakter celowy, wynikały ze świadomej wymiany przyrostków⁷. Po czwarte, obligatoryjny charakter mają wymiany w nazwach żeńskich motywowanych przez męskie oraz uszczuplenia podstaw o postfiksy *się* (poza nazwami czynności na *-anie*, *-enie*, *-cie*) (Michalewski 1984: 187, 128).

W obrębie wyrazów zapożyczonych wymiany sufiksów wynikają, zdaniem badacza, z istnienia wzajemnych stosunków motywacyjnych (*sadyzm* – *sadysta*). Inne uszczuplenia są rezultatami nałożenia wygłosu podstawy i sufiksu (widoczne np. w parze *starosta* – *starostwo*).

Przypadki uszczuplenia podstaw o pojedyncze spółgłoski (por. *żelazo* : *żelastwo*, *łajdak* : *łajdactwo*) kwalifikowałyby się jako konsekwencje upodobnień artykulacyjnych, redukcje grup spółgłosek uzasadniało uproszczeniami artykulacyjnymi (por. *proboszcz* : *probostwo*) lub haplogią (por. *oszust* : *oszustwo*) (Michalewski 1984: 161).

Krystyna Kowalik w rozdziale poświęconym dezintegracji podstawy słowotwórczej stwierdza, że czynnikami wywołującymi skrócenie są głównie sufiksy słowotwórcze, a dezintegracja zapobiega powstawaniu w procesie derywacji nietypowych lub rzadkich w danym języku ciągów fonologicznych lub morfotaktycznych. Podaje przykłady przymiotników odrzeczownikowych *egipski* (z ucięciem *t*) i *szewski* (z ucięciem *c*), w których dezintegracja zapobiegła powstaniu nieakceptowalnych grup spółgłoskowych *pck* i *wck* i braku formacji *dadaizmist* i *kamienik* (*dadaizm* – *dadaista*, *kamień* – *kamyk*, choć *deseń* – *desenik*) (Kowalik 1997: 170). Twierdzi, że „skrócenie podstawy należy do zjawisk o niewielkim stopniu przewidywalności”. Te, które są przewidywalne, wynikają z

fonotaktycznych właściwości języka polskiego, np. w związku z tym, że językowi polskiemu nie są właściwe połączenia dwóch samogłosek na granicy podstawy i sufiksu, podstawy o wygłosie samogłoskowym podlegają skróceniu w kontekście sufiksów zaczynających się od samogłoski, co jest zjawiskiem częstym w derywacji odczasownikowej [...]: *myśleć* – *myśliciel*, *szkolić* – *szkolenie* [...], *zwęglić* – *zwęglony* [...], *obdarować* – *obdarowywać* [...] (Kowalik 1997: 170–171).

Jej zdaniem tego typu zjawisko zachodzi także w nieodmiennych podstawach obcego pochodzenia; niewielka jego częstość wynika ze stosunkowo ograniczonej aktywności słowotwórczej tych leksemów⁸ (Kowalik 1997: 171).

⁷ W wyrazach *miska* : *micha*, *flaszka* : *flacha*, *gospośia* : *gospośia* Michalewski widzi też wymianę sufiksów, a nie alternację *s* : *ch*, *sz* : *ch*, *ś* : *ch*, *t* : *ch*. Dołączaniu sufiksów *-ch*, *-cha*, *-cho* towarzyszy ucięcie elementów *sk*, *szk*, *ś*, podobnie w wyrazach: *kapucha* (*kapusta*), *ciacho* (*ciastko*), *towarzycho* (*towarzystwo*).

⁸ Podaje przykłady: *Chile* – *Chilijczyk*, *chilijski*, *Tokio* – *Tokijczyk*, *tokijski*, *Portoryko* – *Portorykańczyk*, *portorykański*, *Tonga* – *Tongijczyk*, *tongijski*. Badaczka widzi tu ucięcie cząstek *-e*, *-o* i *-a*. W SGS przyjęto inną zasadę: elementy końcowe wyrazów nieodmiennych potraktowano jako unieruchomione końcówki fleksyjne i w konsekwencji nie zaznaczano ucięć, np. w derywatach od wyrazu *kakao* czy większości gniazd pochodnych od rzeczowników zakończonych w mianowniku liczby pojedynczej na *-um*.

Inne ucięcia zdaniem Kowalik wynikają z właściwości morfotaktycznych. Są one mniej przewidywalne, choć często obejmują większe serie leksemów. Badaczka wymienia następujące grupy regularnych ucięć towarzyszących tworzeniu:

- formacji paradygmatycznych odprzymiotnikowych;
- rzeczowników zgrubiałych, głównie od podstaw zawierających sufiks(oid) *k*;
- spieszceń (ucięcia obejmują elementy wygłosowe, nagłosowe i śródgłosowe);
- rzeczowników nazywających specjalistów w zakresie pewnych dyscyplin oraz nosicieli cech;
- nazw mieszkańców od rzeczowników – nazw geograficznych⁹.

Zdaniem K. Kowalik:

[...] mniej uchwytnie są prawidłowości zachodzące w skróceniach podstaw w sufiksalnych typach derywacyjnych. W pełni regularne są ucięcia podstaw czasownikowych z sufiksem *-owa*¹⁰, zwłaszcza przed sufiksami zapożyczonymi, m.in. przed *-acja, -at, -ata, -ator, -er, -ant, -ent, -anda, -ando, -aź* [...], ale też przed rodzimymi: *-ec, -arz, -arstwo, -uga, -un, -unek, -ynek* [...] (Kowalik 1997: 172–173).

K. Waszakowa zwraca też uwagę na ucięcia typowe dla podstaw obcych (Waszakowa 1994: 41). W derywacji odrzeczownikowej wymienia odjęcia:

- *-j(a)* i postaci rozszerzonych przed sufiksami i sufiksoidami (*dywersja – dywersant, komedia – komik*);
- *-izm/-yzm* w formacjach z *-ista/-ysta, -ika/-yka, -ik/-yk* (*kubizm – kubista, aforyzm – aforystyka, fanatyzm – fanatyk*);
- *-usz* i postaci rozszerzonych (*wikariusz – wikariat, scenariusz – scenarzysta*)¹¹.

W derywacji odprzymiotnikowej swoistość polega na samej regularności ucięć. Odrzucenie elementu *-n-* i jego postaci rozszerzonych w derywatach obcych jest obligatoryjne (np. *chemiczny – chemikalia, wokalny – wokalistyka*), podczas gdy w formacjach rodzimych dezintegracje takie nie są regularne (*drobny – drobina, mizerny – mizerota*, ale *drobnica, mizerność*)¹² (Waszakowa 1994: 41).

2. Tom II SGS, zawierający gniazda odrzeczownikowe, grupuje ponad 35 tysięcy derywatów (36 240) skupionych wokół 6105 rzeczowników niemotywowanych występujących w prawie 8 tysiącach znaczeń (7865), będących podstawą przynajmniej jednego derywatu. Przedmiotem mojego oglądu stały się derywaty proste, a zwłaszcza występujące w nich sufiksy, budujące dłuższe i krótsze ciągi, np. *arstwo + ow(y) + -ość*. W toku analizy zgromadzonego materiału zwróciłam uwagę na dość liczne ucięcia towarzyszące procesowi sufiksacji. Odłączane elementy są różnorodne: czasami to pojedyncze głoski (w wygłosie tematu), np. *j, g, n* czy *t*, kiedy indziej całe sylaby, np. *ad(a), ak, on*, a niekiedy dłuższe fragmenty podstawy, często będące wcześniej

⁹ O derywacji od nazw geograficznych pisze też B. Kreja (1996: 67–79).

¹⁰ W SGS segment *-owa-* jest opisywany jako cząstka fleksyjna.

¹¹ Zdaniem K. Waszakowej w rzeczownikach o innym zakończeniu ucięcia są niezwykle nieregularne i nieseryjne.

¹² Regularne ucięcia segmentu *-n-* obserwujemy również w derywatach paradygmatycznych (*natrętny – natrętn*) (Waszakowa 1994: 41).

przyłączonym sufiksem lub połączeniem tegoż sufiksu z częścią tematu, np. *logiczny*, *ciasny*, *wica*. Sporadycznie występują cząstki *osierdzie*, *graficzny*, *alizator*. W sumie tych różnorodnych ucinanych elementów jest 228. Występują one w 1280 układach (pozycjach i połączeniach). Odłączenie dokonuje się zarówno przed pierwszym przyłączeniem sufiksu, jak i przed kolejnymi sufiksami lub innymi technikami słowotwórczymi przeplatającymi się z procesami sufiksacji (zwykle to derywacja paradygmatyczna, prefiksalna wymienna, ujemna)¹³. Warto zaznaczyć, że ucięcie występuje zarówno w układach jednosufiksalnych, jak i ciągach o bardziej złożonej strukturze – ucięcie pojawia się przed przyłączeniem kolejnego sufiksu. Występuje jednokrotnie lub wielokrotnie. Czasami towarzyszy innej technice słowotwórczej przeplatającej sufiksację.

Przyjrzyjmy się szczegółowiej udziałowi ucięć w sufiksacji.

Tab. 1. Rozkład ucięć w sufiksacji

Liczba ucięć Typ układu	Jedno ucięcie ¹⁴	Dwa ucięcia	Trzy ucięcia	Cztery ucięcia	Liczba układów z ucięciami	Ogólna liczba układów	Udział % układów z ucięciem
jednosufiksalne	162	21			183	799	22,9
dwusufiksalne	492	102	4		593	1428	41,5
trójsufiksalne	227	15	2		244	492	49,6
czterosufiksalne	23	15	3	1	42	59	71,2
pięciosufiksalne		3	3		6	6	100
suma	904	156	12	1	1068	2784	

Ucięcia pojawiają się w prawie 40% układów z sufiksem, a jeśli wyłączymy jednosufiksalne, udział ten wzrośnie do prawie 45% (44,6%).

Najczęściej w ciągu ucięcia pojawia się jednokrotnie – tak jest w ponad 80% (88,5%) układów sufiksalnych z towarzyszącym ucięciem; znacznie rzadziej dwukrotnie – nieco ponad 10% (14,6%). Trzy lub cztery ucięcia pojawiają się sporadycznie. Oczywiście, na te wyniki wpływa długość ciągów: skoro najliczniejsze są układy niezbyt rozbudowane, jedno- i dwusufiksalne, to w takich strukturach trudno o częste ucięcia. Jeżeli przyjrzymy się dłuższemu ciągom, to zauważamy większą liczbę ucięć. W układach pięciosufiksalnych w każdym układzie pojawiło się jedno ucięcie lub znacznie częściej wystąpiły 2 lub 3 (zob. Tab. 1). W 59 ciągach czterosufiksalnych ucięcia lub ucięcia pojawiły się w 42 – czyli w ponad 70% tych układów. Nieco ponad połowę zajmują struktury z jednym ucięciem, ale liczne są też dwa ucięcia

¹³ Badany materiał nie obejmuje złożzeń. Podstawą są derywaty proste, w tym również derywaty od wyrażeń przyimkowych.

¹⁴ Ucięcie jest uogólnione, tzn. ważny jest fakt ucięcia, a nie to, jaki element jest ucinany, np. *j*, *izm* czy *n*.

– prawie 40%, rzadziej – trzy i jednokrotnie cztery. W układach trójsufiksalnych ciągi z ucięciami stanowią prawie 50%. Wśród nich dominują struktury z jednym ucięciem (ponad 90%), rzadziej występują dwa czy trzy ucięcia. W układach dwusufiksalnych ciągi z towarzyszącym ucięciem stanowią 40% ciągów, dominują struktury z jednokrotnym zubożeniem tematu słowotwórczego (ponad 80%). Dwa ucięcia stanowią nieco ponad 16% (16,6%), trzy ucięcia stanowią margines. W układach jednosufiksalnych tylko 20% przyłączeń sufiksów towarzyszyło zubożeniu tematu. Ponad 80% to derywaty, w których dołączeniu sufiksu towarzyszyło jednokrotne ucięcie. Dwukrotne ucięcia zdarzają się w układach z sufiksacją na dalszych taktach, a ucięcia towarzyszą innym technikom derywacyjnym (często derywacji paradygmatycznej, która zwykle i tak nie wydłuża struktury wyjściowej).

Wniosek: wraz ze wzrostem komplikacji struktury sufiksальной rośnie rola ucięć – pojawiają się one znacznie częściej.

Zastanówmy się, czy istnieje związek między liczbą ucięć w ciągu a długością struktury sufiksальной mierzonej liczbą sufiksów, choć może trzeba by mierzyć ją też liczbą sylab.

Wraz z wydłużaniem się struktury sufiksальной liczba ucięć zwiększa się od 1 do 4. W układach jednosufiksalnych ucięcia występują jedno- lub dwukrotnie. W układach dwusufiksalnych pojawiają się już potrójne ucięcia, a w czterosufiksalnych – poczwórne. To, że w ciągach pięciosufiksalnych nie występuje większa liczba ucięć, spowodowane jest, być może, niewielką liczbą takich układów.

Liczba podwójnych ucięć zwiększa się jedynie do struktur trójsufiksalnych. Jednak udział procentowy ciągów z ucięciem wśród całości układów danego typu zwiększa się: układy z ucięciem wśród jednosufiksalnych układów stanowią prawie 20%, wśród dwusufiksalnych – 40%, wśród trójsufiksalnych prawie 50%, wśród czterosufiksalnych – prawie 65%, a w pięciosufiksalnych osiągają aż stuprocentowy udział.

Wniosek: liczba ucięć związana jest ze stopniem złożoności struktury.

Wraz ze zwiększającą się liczbą sufiksów ucięcia częściej wiążą się z przyłączaniem sufiksów, rzadziej towarzyszą innym technikom przeplatającym lub okalającym sufiksacje:

– w układach dwusufiksalnych ucięcia występują w następującym rozkładzie: dwukrotne – 78 razy w układach $s1U+s2U$ ($s1$ oznacza sufiks przyłączany jako pierwszy do tematu, $s2$ – drugi, symbol U – ucięcie), z innymi technikami 24 (zwykle w środku ciągu sufiksального), razem 102; trzykrotne ucięcia w środku ciągu (4 razy);

– w układach trójsufiksalnych – dwukrotne ucięcia: 13 razy towarzyszą sufiksacji, 2 razy występują z techniką występującą przed przyłączeniem sufiksu, razem 15; 2 razy trzykrotne ucięcia (wewnątrz ciągu);

– w układach czterosufiksalnych – dwukrotne ucięcia: 14 razy w ciągach sufiksalnych, z inną techniką 1 raz, razem 15; 3 razy trzykrotne ucięcia w ciągach sufiksalnych i 1 z inną techniką wewnątrz ciągu; 1 raz czterokrotne ucięcie (wewnątrz ciągu);

– w układach pięciosufiksalnych – dwukrotne: 3 razy, trzykrotne: 1 raz związane z sufiksacją, 2 razy związane z udziałem innych technik słowotwórczych w środku ciągu.

Jeśli zestawimy układy z ucięciami liczonymi dwojako: raz – konkretnymi, a dwa – uogólnionymi (Tab. 2), to zauważamy, że ich liczba znacząco się nie zmienia. Poświadczą to wcześniejsze obserwacje badaczy, że ucięcia nie mają charakteru regularnego.

Tab. 2. Udział ucięć w układach

Struktura	Liczba układów z ucięciami ¹⁵	Liczba układów z uogólnionymi ucięciami ¹⁶
pięciosufiksalne	6	6
czterosufiksalne	46	42
trójsufiksalne	244	243
dwusufiksalne	732	593
jednosufiksalne	253	183

Podsumujmy tę część rozważań:

Być może, większy udział ucięć w dłuższych ciągach sufiksalnych wynika z tego, że skracają one długość przyszelego derywatu, np. derywat *materializowanie* bez ucięć miałby postać **zmaterialnizmistycznizowanie* się (zamiast 7 sylab 10, a w zestroju 11), poza tym niektóre sylaby powtarzałyby się i wyodrębniałyby się człon *mistycznizowanie* sugerujący związek z wyrazem *mistyczny*. Derywat *materializowanie* powstał w wyniku następującego procesu¹⁷ (w nawiasach umieszczam elementy ucinane):

temat + al(ny) + (i)lyzm + (i)lystyczny + z...ilyzować się + ucięcie się (kauzacja) + anie
 MATERIA → *materialny* → *materializm* → *materialistyczny* → *zmaterializować się* → *zmaterializować* → *materializowanie*

Ucięcia pozwalają więc na tworzenie długich łańcuchów, będących wynikiem skomplikowanych operacji słowotwórczych, stąd większy ich udział w dłuższych kombinacjach sufiksów. Umożliwiają też późniejsze dołączenie sufiksu. Sufiksacja może pojawiać się na dalszych taktach (w znacznym oddaleniu od wyrazu podstawowego – niemotywowanego) bez wydłużania ciągu. Uproszczeniu ulegają ewentualne grupy spółgłoskowe: derywat *centralizatorski* miałby postać **centralnizacjorski* (tu dodatkowe grupy *ln* i *cj* i niespotykane w polszczyźnie połączenie *cjorski*). Ten wyraz pochodny został utworzony w następujący sposób:

temat + al(ny) + izować + ac(ja) + or + ski
 CENTRUM 2. → *centralny* → *centralizować* → *centralizacja* → *centralizator* → *centralizatorski*

¹⁵ Model jest uogólniony (np. *-ista* i *-ka ż* oraz *-ysta* i *-ka ż* reprezentują jeden model. Skrót *ż* znajdujący się przy formancie *-ka* oznacza, że sufiks ten jest wykładnikiem żeńskości – funkcja feminitywna).

¹⁶ Ważny jest fakt ucięcia, a nie to, jaki element jest ucinany, np. *j*, *izm* czy *n*.

¹⁷ Opis za SGS.

Połączenie *lor* występuje tylko w zapożyczonych słowach *major*, *Majorka*, *Jordan* (i derywatach od nich), złożeniach z członem *rodny* (*jajorodny*, *klejorodny*) i potocznym słowie *bajoro* (*bajorko*)¹⁸. Często w budowie derywatu nie widać śladów operacji słowotwórczych, ponieważ brakuje w niej wielu niefleksyjnych elementów: sufiksów lub ich części.

Po drugie, ucięcia umożliwiają dołączenie pewnych sufiksów. W literaturze opisyje się tu przede wszystkim ucinanie elementu *-izm/yzm* przed dołączeniem sufiksu *-ista/-ysta*. K. Waszakowa zwraca też uwagę na ucięcia elementu *-n-*, *-usz* i *-ja* w wyrazach motywowanych przez wyrazy zapożyczone (1994: 6). Nie precyzuje jednak, przed jakimi sufiksami się to dokonuje.

3. W ciągach ucięcia najczęściej pojawiają się na I takcie, czyli w derywatach motywowanych bezpośrednio przez wyrazy niepo pochodne (centra gniazd) – 2289 razy, w tym 1531 razy towarzyszą sufiksacji, trochę rzadziej na II – odpowiednio 1074 (818), rzadziej na III – 226 (136), sporadycznie na IV (39 – 23), V (2 – 0) i VI takcie (2 – 2). Może trochę dziwić, dlaczego ucięć najwięcej jest na I takcie. Przecież struktura nie jest tu zwykle zbytnio rozbudowana, a element dodany: sufiks lub inny formant, dopiero jest dołączany. Wydaje się, że taki układ ucięć odpowiada spadkowi przyłączania sufiksów i rozpoczynania ciągów na dalszych taktach (większość ciągów rozpoczyna się na I takcie – 90%)¹⁹. Prawdopodobnie sama sufiksacja wymusza ucinanie. Może wpływać na to obcość podstawy – dla niektórych grup leksemów ucięcia są obligatoryjne lub częste. Ucięcia dopasowuje więc podstawę do wymagań polskiej derywacji. A może to sposób na dołączenie sufiksu, uniknięcie zbitek spółgłosek lub poddanie słowa kolejnym technikom derywacyjnym? Tu warto dodać, że ucięcia na I takcie dotyczy elementu tematu słowotwórczego, ewentualnie sufiksu rozumianego diachronicznie. Ucięcia na dalszych taktach wiążą się z odłączaniem części lub całości wcześniej dołączonego sufiksu, a niekiedy dwóch lub ostatniego i części poprzedniego sufiksu, np. w wyrazie pochodnym *formalizować* nastąpiło ucięcie części sufiksu *-alny* przed dołączeniem sufiksu *-izować*²⁰, a w derywacie onomazjologicznym *kielisznik* przyłączeniu sufiksu *-nik* towarzyszyło ucięcie formantu *-ek*. Stąd można czasami mówić o derywacji sufiksальной wymiennej – wtedy gdy następuje odcięcie przyłączonego wcześniej sufiksu i dołączenie nowego. Dzieje się tak na II, III i IV takcie derywacyjnym. Proces ten obejmuje 304 elementy na II takcie, 65 elementów na III i 13 na IV.

Jednak równie często pojawia się ucięcie tylko części przyłączonego wcześniej sufiksu: 257 razy na II takcie, 34 na III i 5 na IV. Rzadziej występuje ucięcie całego przyłączonego sufiksu z częścią podstawy (na II takcie) lub z całym sufiksem lub częścią poprzedniego sufiksu (od III taktu): 45 na II takcie, 2, na III, 1 na IV i 2 na VI.

¹⁸ O niejasnej etymologii (por. A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I, Warszawa 2000).

¹⁹ Wstępne informacje dotyczące długości i struktury ciągów sufiksalnych zamieściłam w: (Burkacka 2006). Zamieszczone tam dane dotyczą części materiału badawczego (większość poczynionych spostrzeżeń potwierdziła się jednak w całości analizowanego materiału).

²⁰ W SGS formant *-izować/-yzować* jest opisywany jako sufiks.

Ucięcia sufiksów lub ich części występują także przed innymi technikami derywacyjnymi: obejmują 39 elementów na II takcie (szczegóły patrz tabela 3) i 33 na III. Warto też wspomnieć o ucinaniu elementu *się*, który był dodawany w procesie derywacji (prefiksalnie-postfiksalnie, prefiksalnie-paradygmatycznie-postfiksalnie, posfiksacji). Ucięcie tego elementu spotykamy na II takcie – 22 razy, na III – też 22 razy, na IV – pięciokrotnie i na V – dwukrotnie.

Tab. 3. Typy ucinanych elementów

Takt	Przed dołączeniem sufiksu			Przed niesufiksacją				Inne	
	Całość ²¹ sufiksu	Część sufiksu	Więcej niż sufiks	Całość sufiksu	Część sufiksu	Więcej niż sufiks	Inne ele- menty ucinane	Na poprzed- nim takcie niesufiksacja	Inne
II	304	257	45	22	11	1	5	47	5
III	65	34	2	2	10	1	1	19	1
IV	13	5	1				9		
V							2		
VI						2			
VII									
razem	382	296	48	24	21	4	17	66	6

Potwierdza się spostrzeżenie K. Kowalik, że to sufiksacja wywołuje ucięcia.

Tylko ucięcie 382 sufiksów można byłoby potraktować jako element derywacji sufiksальной wymiennej, inne odłączenia nie należą do tego opisu derywacji, ponieważ ucięcie obejmuje tylko część sufiksu albo ciąg dłuższy niż sufiks, albo też ucięcie nie wiąże się z dołączeniem sufiksu. Wybrałam opis, w którym za decydującą technikę uznałam sufiksację, co pozwala jednakowo objąć wszystkie dołączania sufiksów i śledzić ich połączenia, bez względu na to, czy towarzyszy im jednoczesne ucięcie sufiksu czy przyłączenie prefiksu. Poza tym omawiam ucięcia zarówno sufiksów, jak i ich części, czy też rozszerzonych wersji. Przykładowo: derywacji sufiksальной wymiennej podlegają na II takcie najczęściej sufiksy *-ny* (na *-ka*) i *-izm/-yzm* (na *-izować/-yzować*, *-istyczny/-ystyczny*, *-ista/-ysta*).

Jeżeli przeanalizujemy materiał pod kątem wyłowienia najczęściej ucinanych elementów, to zauważymy, że taką częścią jest jota. Jej odłączenie możemy zaobserwować 968 razy²², w tym aż 559 razy towarzyszy ono dołączaniu sufiksu. Przeważnie zabieg ten dotyczy I taktu, a więc pierwszej sufiksacji. Jota jest ucinana przed różnymi sufiksami, najczęściej przed sufiksami *-iczny/-yczny*, *-ik/-yk*, *-ista/-ysta*, *-or*, *-ika/-yka*, *-izować/-yzować*. Ucięcia joty – odpowiadające elementom *j*, *ja*, *jum* – charakteryzują derywację od wyrazów pochodzenia obcego, zapożyczenia mają częściej chyba *j* w wygłosie wyrazów niepochodnych, zwłaszcza po spółgłosce (w rodzimych często *ój*, *aj*), np. wyrazy zakończone na *ja* (np. *ewolucja*, *emisja*).

²¹ Tu również wymiana sufiksów pochodzących z derywacji prefiksalnie-sufiksальной.

²² Interesowały mnie ucięcia towarzyszące sufiksacji. Jednak odnotowałam również te, które towarzyszyły innym technikom słotwórczym (zwykle derywacji paradygmatycznej), przeplatającym się z procesami dołączania sufiksów, jeżeli występowały w derywatach prostych.

Zwykle zubożenie struktury wyjściowej o jotę wyprzedza dołączenie przyrostków rozpoczynających się od samogłoski *i* lub *y*, np. *-iczny/-yczny*, czasami innymi: *-or*, *-ki*, *-ski*. Może się to wiązać z występowaniem samogłoski *y* po jocie. Grupa *-jski* pojawia się w derywatach motywowanych przez rzeczowniki zakończone na *j* po samogłosce (*raj*, *kowboj*, *kaznodzieja*) lub jest wynikiem alternacji występującej w wyrazach pochodnych (*miasto – miejski*, *wieś – wiejski*), grupa *-jki* występuje tylko w słowach *mikołajki* i *andrzejki*, *-jor* (*major*). Ucięcie joty na dalszych taktach wiąże się z zubożeniem dodanego wcześniej formantu.

Trochę rzadziej widać ujmowanie elementu *-izm/-yzm* w procesie sufiksacji (*-izm* 334 razy, *-yzm* 161²³), opisane w literaturze. Najczęściej zabieg ten dokonuje się na I i II takcie, choć występuje też na III i IV. Dość liczne są też potwierdzenia ucięć elementu *k* (*-ka*, *-ek*, *-ik/-yk*) – 247 razy²⁴, *-n* (*-ny*) odnotowane 187 razy, głównie na II takcie, oraz *-sk* (*-ski*) 73 razy, też głównie na II takcie. Inne ucinane elementy pojawiają się rzadziej.

Wnioski

Przedstawione tu dane wskazują na znaczący udział ucięć w procesie sufiksacji, szczególnie istotny przy derywowaniu struktur rozbudowanych. Ich rola polega na:

1. zapobieganiu nadmiernej długości derywatów;
2. eliminowaniu zagrożeń związanych z dezinformacją semantyczną, która towarzyszyłaby pewnym ciągom (nieredukowanych) morfemów;
3. adaptacji obcych podstaw do wymagań polskiego systemu słowotwórczego, która – jak wykazują szczegółowe badania – jest procedurą dość złożoną (zob. w związku z tym Kowalik 1997).

Literatura

- BURKACKA I., 2006, *Ciągi sufiksalne w derywatach odrzeczownikowych*, „Poradnik Językowy”, z. 10.
- GRABIAS S., 1981a, *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*, Lublin.
- GRABIAS S., 1981b, *Typy derywacji i składnikowa analiza funkcji formantów*, [w:] *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin.
- GWJP, 1998, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzycowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa.
- KAPROŃ I., 1998, *Wstępne uwagi o derywacji redukcyjnej*, „Polonica” XIX, s. 179–186.
- KAPROŃ-CHARZYŃSKA I., 2005, *Derywacja ujemna we współczesnym języku polskim. Rzeczowniki i przymiotniki*, Toruń.
- KOWALIK K., 1997, *Struktura morfologiczna współczesnej polszczyzny*, Kraków.
- KREJA B., 1989, *Z morfonologii i morfotaktyki współczesnej polszczyzny*, Wrocław.
- KREJA B., 1996, *Derywacja wsteczna w funkcji hipokorystycznej i jej słowotwórcze skutki*, [w:] *Studia z polskiego słowotwórstwa*, Gdańsk.

²³ W innych procesach derywacyjnych ucięcie tych elementów jest spotykane rzadziej (37 potwierdzeń).

²⁴ Występuje licznie na I takcie (jest wtedy ucięciem części tematu słowotwórczego podstawy) – 189, ale też pojawia się na II i III takcie (odpowiednio 52 i 9). Poza tym ucięcie tego elementu 169 razy towarzyszy innym technikom słowotwórczym.

- MICHALEWSKI K., 1984, *Dystrybucja polskich rzeczownikowych formantów przyrostkowych*, Łódź.
- OCHMANN D., 2004, *Nowe wyrazy złożone o podstawie zdeintegrowanej w języku polskim*, Kraków.
- SAJEWICZ M., 1999, *Dezintegracja formy wyrazu jako wykładnik pochodności słotwórczej rzeczowników w polskim i rosyjskim języku potocznym*, [w:] *W zwierciadle języka i kultury*, pod red. J. Adamowskiego i S. Niebrzegowskiej, Lublin.
- SZPYRA-KOZŁOWSKA J., 2000, *Słotwórstwo bez morfemów, czyli o morfologii prozodycznej i formach uciętych*, „Biuletyn PTJ” LVI.
- WASZAKOWA K., 1994, *Słotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne obce*, Warszawa.

Back-formation in Derivational Process Summary

In the derivational process the addition of an affix often coexists with cutting off the part of the word structure. In the analyzed material this derivational technique was found in forty percent of the examples. It is more common when the derivative becomes longer because of addition of subsequent affixes. Sometimes back-formation results from the structure of a root word – “j” is cut off in nouns of non-Polish origin and so this prevents forming of combinations unknown in Polish. The back-formation shortens also the structure of the derivative and, sometimes, it helps to preserve clear semantic structure of a derivative.